

JUNI 2019

FACTSHEET

GENERIEKE TABAKSVERPAKKINGEN (PLAIN PACKAGING) - UPDATE 2019

KERNPUNTEN

Conclusie

- De invoering van generieke verpakkingen is een belangrijke onderdeel van een bredere aanpak om het roken in de samenleving te ontmoedigen. Het zorgt er voor dat tabaksproducten minder aantrekkelijk worden, zowel onder volwassenen als jongeren. Het bewustzijn van de schadelijkheid van het roken wordt vergroot en er zijn aanwijzingen dat ze bijdragen aan minder roken en aan stoppogingen.

Context

- Generieke verpakkingen (plain packaging) zijn tabaksverpakkingen zonder enige vorm van 'branding' - handelsmerken, logo's, kleuren, grafische afbeeldingen en design elementen zijn verwijderd. Het pakje is voorzien van een gezondheidswaarschuwing en een merknaam in een standaard lettertype en lettergrootte.
- De implementatie van generieke verpakkingen is één van de maatregelen om het gebruik van tabak te ontmoedigen. Het is onderdeel van een bredere aanpak van het roken dat erop gericht is om lange termijn doelen te realiseren.
- Ten tijde van de vorige factsheet (2015) had alleen Australië generieke verpakkingen ingevoerd. Daarna zijn in meer landen generieke verpakkingen verschenen en zijn veel nieuwe onderzoekresultaten gepubliceerd, vooral uit Australië. Er is nog weinig onderzoek verschenen naar Europese ervaringen met de introductie van generieke verpakkingen.

Effecten op zichtbaarheid van gezondheidswaarschuwingen

- Er is veel vragenlijstonderzoek gedaan naar de vraag of generieke pakjes de zichtbaarheid van gezondheidswaarschuwingen vergroten, veelal in

Australië. Daarnaast zijn er veel studies in Groot-Brittannië gedaan waarin onderzocht is op welke onderdelen van een pakje de ogen van een roker zich richten (zogenaamd 'eye-tracking' onderzoek).

- Effecten op betere zichtbaarheid zien we vooral bij niet-rokers en mensen die af en toe roken, maar niet bij dagelijks rokers. Het is onbekend of verbeterde zichtbaarheid bijdraagt aan minder roken of stoppen met roken.

Smaakbeleving

- Mensen associëren generieke verpakkingen met een slechtere smaak van tabaksproducten. Dit is een van de manieren waarop generieke verpakkingen het tabaksproduct minder aantrekkelijk maken. Twee studies waarin dit daadwerkelijk werd onderzocht na invoering van de maatregel in Australië lieten echter geen verschil zien in feitelijke smaakbeleving bij rokers.

Verminderde aantrekkelijkheid

- Veel onderzoek laat zien dat generieke pakjes als minder aantrekkelijk worden gezien dan merkpakjes. De evidentie hiervoor is groot. Dit geldt zowel voor volwassenen als voor jongeren.
- Rokers ervaren tabak uit generieke verpakkingen als kwalitatief inferieur en als minder bevredigend. Dit geldt zowel voor volwassenen als voor jongeren.

Perceptie van schadelijkheid

- Generieke verpakkingen vergroten het bewustzijn van de schadelijkheid van het roken. Dit effect is sterker bij donker gekleurde verpakkingen (in vergelijking met een lichte of witte achtergrondkleur).

Positieve gedragseffecten

- Generieke pakjes kunnen aanzetten tot minder roken (vaker afzien van een sigaret).
- Rokers gaan vaker bellen met een landelijke hulplijn voor stopondersteuning.

Intentie om te stoppen met roken

- Er zijn positieve effecten gevonden snel na invoering van de maatregel, echter niet op langere termijn.

Defensieve reacties

- Rokers zijn na invoering van generieke verpakking (in combinatie met grotere waarschuwingen) vaker geneigd om hun pakje voor anderen te verbergen.

Intentie om te beginnen met roken

- Er is er nog onvoldoende onderzoek gedaan naar het effect van (invoering van) generieke verpakkingen op de intentie van jongeren om te gaan roken, om hier uitspraken over te kunnen doen.

Stoppogingen

- Er zijn aanwijzingen uit vragenlijstonderzoek dat de invoering van generieke verpakkingen (in combinatie met grotere gezondheidswaarschuwingen en campagnes) in Australië gepaard ging met meer stoppogingen. Een oorzakelijk verband met de invoering van generieke verpakkingen kan met dit type onderzoek niet worden aangetoond.

Prevalentie roken volwassenen in de samenleving

- Er is onvoldoende evidentie om te stellen dat invoering van generieke verpakkingen een direct effect heeft op het percentage rokers in de populatie.

Afname beginnen met roken onder jongeren in de samenleving

- Er is nog geen onderzoek gepubliceerd naar het effect van invoering van generieke verpakkingen op het percentage rokende minderjarigen of rokende jongeren.

Acties van fabrikanten die effecten van generieke verpakkingen kunnen beïnvloeden

- Merknamen worden uitgebreid en het aantal varianten binnen een merk wordt vergroot door de fabrikanten, wanneer generieke verpakkingen worden ingevoerd.

Aanvullende maatregelen waarover meer onderzoek nodig is

- Er is nog weinig onderzoek verricht naar de effectiviteit van uitgebreide en opvallender vermelding van informatie over stoppen met roken op het pakje of door middel van een bijsluiters in het pakje.
- De mogelijkheden om ook gezondheids-waarschuwingen of stoppen-met-roken teksten op de sigaret zelf te plaatsen of het uiterlijk van de sigaret zodanig te veranderen dat deze minder aantrekkelijk wordt, zijn nog niet onderzocht.

In steeds meer landen worden generieke of gestandaardiseerde tabaksverpakkingen verplicht gesteld. In het Engels wordt deze maatregel aangeduid met de termen 'plain packaging' en 'standardised packaging' [1]. In richtlijnen bij het FCTC verdrag van de WHO wordt aan overheden geadviseerd om invoering van generieke verpakkingen te overwegen, omdat met deze maatregel de zichtbaarheid en effectiviteit van de gezondheidswaarschuwingen op sigarettenpakjes kan worden vergroot en de mogelijkheden die fabrikanten hebben om consumenten te misleiden, kunnen worden ingeperkt [2]. Generieke verpakkingen zijn tabaksverpakkingen zonder enige vorm van reclame of promotie. Het pakje mag alleen nog worden voorzien van een merknaam en merkvariant in een standaard lettertype en lettergrootte. De maatregel wordt doorgaans uitgevoerd op pakjes die al voorzien zijn van gezondheidswaarschuwingen in de vorm van tekst en foto. In de factsheet over generieke verpakkingen uit 2015 [3] waren verschillende studies uit Australië opgenomen. In dat land waren generieke verpakkingen al in 2012 ingevoerd. Sindsdien zijn meer publicaties verschenen met relevante onderzoeksresultaten. Het was daarom nodig om de factsheet te updaten.

IMPLEMENTATIE VAN GENERIEKE VERPAKKINGEN IN STEEDS MEER LANDEN

Ten tijde van de vorige factsheet [3] had alleen Australië de maatregel ingevoerd. Frankrijk was het eerste Europese land: de maatregel werd ingevoerd in mei 2016 en werd verplicht in de winkel vanaf 1 januari 2017 [4]. Het Verenigd Koninkrijk volgde in 2017. In mei 2017 moesten de nieuwe verpakkingen verplicht in de winkel liggen. De maatregel is inmiddels ook ingevoerd in achtereenvolgens Noorwegen (2017), Ierland (2017), Nieuw Zeeland (2018) en Hongarije (2018). Generieke verpakkingen worden in 2019 ingevoerd in Uruguay en in 2020 in Slovenië. Andere landen bereiden wetgeving voor, waaronder Canada, België, Roemenië, Turkije en Finland [5].

SITUATIE IN NEDERLAND

In Nederland bereidt de overheid ook implementatie van generieke verpakkingen voor. Het ministerie van VWS heeft de maatregel opgenomen in het Nationaal Preventieakkoord [6]. Het is de bedoeling dat sigaretten en shag vanaf 2020 verpakt worden in neutrale verpakkingen. Voor sigaren en elektronische sigaretten wordt overwogen de maatregel

in te laten gaan in 2022. Verpakkingen van rookwaren hebben vanaf die data een donkergroen / bruine kleur (Pantone 448 C) - dezelfde kleur die ook wordt gebruikt in andere Europese landen. Momenteel bedraagt de verplichte waarschuwing met afschrikwekkende foto 65% van de voor- en achterkant van de verpakking. Dit formaat zal ongewijzigd blijven bij invoering van de generieke verpakkingen in Nederland.

ONDERDEEL VAN BREDE AANPAK

De invoering van een generieke verpakking is onderdeel van een bredere aanpak van het roken om lange termijn doelen te bereiken. Illustratief is een uitspraak van de wereldhandelsorganisatie (World Trade Organisation, WTO) in 2018 die de juridische aanvechting door de tabaksindustrie van de maatregel moest beoordelen. WTO stelde dat de beschikbare evidentie gezien moet worden tegen de achtergrond van de manier waarop tabaksontmoediging werkt op populatieniveau: maatregelen zijn onderdeel van een bredere aanpak. Effecten van individuele maatregelen zijn niet of moeilijk vast te stellen en maatregelen zijn erop gericht om lange termijn effecten op rookgedrag te realiseren [7]. De WTO concludeerde op basis van een grondige bestudering van wetenschappelijk onderzoek dat de maatregel voldoende effectief is in samenhang met andere maatregelen en dat de claim van de industrie dat generieke verpakkingen niet zouden werken derhalve ongegrond is:

“Overall, we find that the complainants have not demonstrated that the TPP [Tobacco Plain Packaging] measures are not apt to make a contribution to Australia’s objective of improving public health by reducing the use of, and exposure to, tobacco products. Rather, we find that the evidence before us, taken in its totality, supports the view that the TPP measures, in

combination with other tobacco-control measures maintained by Australia (including the enlarged GHWs introduced simultaneously with TPP), are apt to, and do in fact, contribute to Australia’s objective of reducing the use of, and exposure to, tobacco products.” (p.415) [7].

WHO KADERVERDRAG

De vraag die in deze factsheet centraal staat is welke effecten we kunnen verwachten van de invoering van generieke verpakkingen. In het WHO Kaderverdrag inzake tabaksontmoediging (*Framework Convention on Tobacco Control*, FCTC) wordt er van uitgegaan dat generieke verpakkingen verschillende effecten hebben [8]:

1. ze verminderen de aantrekkelijkheid van tabaksproducten;
2. ze zorgen ervoor dat gezondheidswaarschuwingen op pakjes beter zichtbaar worden, waardoor de effectiviteit van waarschuwingen toeneemt;
3. ze verminderen of elimineren de mogelijkheden die de verpakking biedt om te fungeren als reclame of promotie;
4. ze reduceren de kans dat pakjes de suggestie wekken dat sommige tabaksproducten minder schadelijk zijn.

Dit waren ook de effecten die de Australische regering noemde als motief om tot invoering over te gaan [9]. Het bereiken van deze doelen zou bijdragen aan het ontmoedigen van jongeren om met roken te beginnen, aan het aanmoedigen van volwassenen om met roken te stoppen en het zou ex-rokers helpen om tabaksvrij te blijven. In deze factsheet wordt nagegaan in hoeverre onderzoek deze uitkomsten ondersteunt, waarbij we ook onderzoeken of er aanwijzingen zijn of de maatregel tot gedragsverandering kan leiden.

MOGELIJK WERKINGSMECHANISME

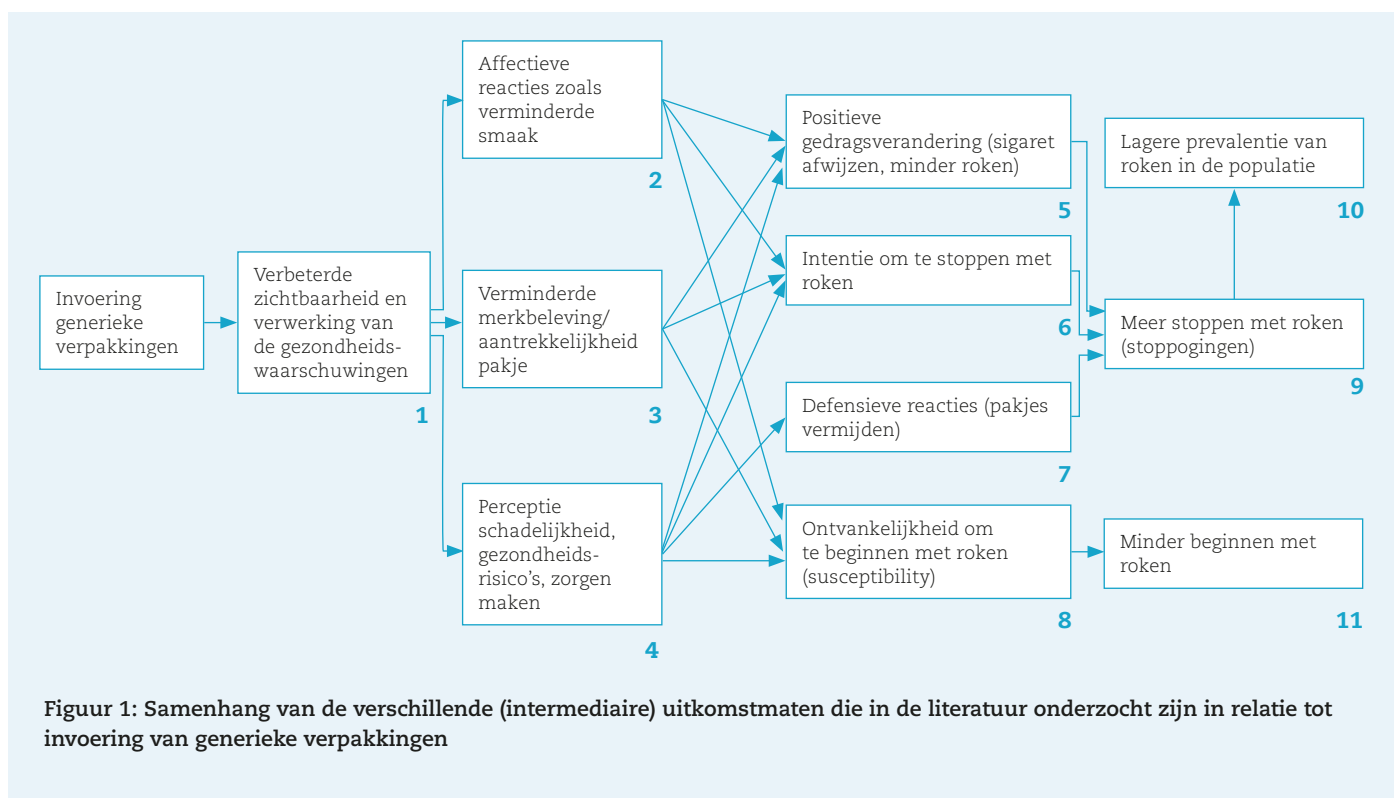
Er is nog weinig onderzoek gedaan naar het psychologische werkingsmechanisme van het verwijderen van merklogo's van sigarettenpakjes en het soberder maken van verpakkingen [10]. Generieke verpakkingen zouden er in theorie voor kunnen zorgen dat het product minder aantrekkelijk wordt, omdat de zichtbaarheid van de gezondheidswaarschuwingen verbetert en doordat alle aspecten die samenhangen met merkbeleving en die gerelateerd zijn aan positieve associaties met tabaksproducten en met roken, wegvallen. De generieke verpakkingen kunnen vervolgens leiden tot: een toename van kennis en houding ten aanzien van het roken, het vaker afwijzen van een sigaret of minder roken, een grotere stopintentie bij rokers en tot verminderde ontvankelijkheid om te gaan roken bij niet-rokers. De maatregel zou ook kunnen leiden tot defensieve reacties (vermijden om naar de pakjes te kijken of ze wegstoppen). Uiteindelijk kunnen deze intermediaire factoren bijdragen tot (vaker) stoppen met roken op de lange termijn of niet beginnen met roken. De meeste factoren zijn afzonderlijk en soms ook in samenhang in de literatuur onderzocht. Figuur 1 laat de veronderstelde samenhang van de afzonderlijke factoren zien (deels overgenomen van McNeill, Gravelly [11]).

INHOUD VAN DEZE FACTSHEET

In deze factsheet wordt de stand van wetenschap samengevat over de effecten van generieke verpakkingen op de potentiële uitkomstmaten (1 t/m 11 in Figuur 1).

Hoe verder de uitkomsten af liggen van de feitelijke invoering van de maatregel, hoe onwaarschijnlijk het is dat er een oorzakelijk verband zal worden gevonden tussen maatregel en uitkomst. Dit zien we inderdaad terug in de onderzoeksgegevens. Het meeste bewijs is gevonden voor effecten op factoren 1 tot en met 4.

METHODOLOGISCHE VERANTWOORDING

De vorige factsheet [3] was grotendeels gebaseerd op reviews van Moodie en collega's uit 2012 [12], een update hiervan uit 2013 [13] en een review van Stead et al. [14]. Sinds de vorige factsheet zijn er twee nieuwe systematische reviews van de literatuur verschenen.

De eerste en belangrijkste is een Cochrane review [11]. Cochrane reviews worden beschouwd als gezaghebbend en bieden onafhankelijke kwalitatief hoogstaande systematische reviews van de effectiviteit van gezondheidsinterventies. Voor de huidige update wordt de Cochrane review als uitgangspunt genomen. Voor deze Cochrane review werd de literatuur van 1980 tot januari 2016 verzameld. Er werden verschillende soorten onderzoeken toegelaten, zowel experimenteel onderzoek, als ook observationeel cross-sectioneel onderzoek en cohort studies, indien deze van goede kwaliteit waren en in peer-reviewed tijdschriften waren verschenen. Kwalitatief onderzoek was uitgesloten. Het betrof in totaal 51 studies. Literatuur verschenen in 2017 en 2018 was echter nog niet opgenomen.

Een tweede review verscheen in 2018 [15]. De auteurs onderzochten de literatuur vanaf 2012 tot en met 2016. De selectie van studies was beperkt tot onderzoek waarin generieke verpakkingen daadwerkelijk worden vergeleken met merkverpakkingen. In totaal betrof het 9 studies waarvan de meeste al in de Cochrane review waren opgenomen. Deze zal derhalve niet apart worden besproken. Verschillende artikelen die nog niet in de Cochrane review waren opgenomen, werden ook door ons gevonden in onze eigen literatuur search [16-18].

In aanvulling op de door anderen uitgevoerde reviews, die geen van alle de volledige periode tot eind 2018 bestreken,

werd ook gezocht naar afzonderlijke studies die verschenen *na* de eerdere factsheet uit 2015. We zochten in Pubmed in de titel en samenvatting van artikelen die gepubliceerd waren na 1 augustus 2015 tot december 2018 naar een combinatie van de volgende woorden: (tobacco OR cigarette OR smok*) AND (plain OR generic OR standard* OR neutral) AND pack*. Dit leverde 322 artikelen op. Nadere bestudering van titel en abstracts resulteerde in 29 artikelen met primaire data over het effect van generieke verpakkingen. Inclusiecriteria waren: dat de studie in het Engels gerapporteerd was, dat het origineel empirisch onderzoek betrof, ongeacht het type onderzoek, dat het artikel verscheen in een 'peer-reviewed' tijdschrift en dat de onderzoeksopzet zodanig is dat er uitspraken gedaan kunnen worden over het effect van het invoeren van generieke verpakkingen op een of meer van de uitkomstmaten in het schema (Figuur 1). Van deze 29 studies waren er 7 al in de Cochrane review opgenomen. Er bleven derhalve nog 22 recente studies over. Verwijzingen in geraadpleegde literatuur leverden referenties op naar 8 aanvullende studies die niet uit de oorspronkelijke search waren gekomen. Deze werden ook bestudeerd. In totaal zijn dus 30 nieuwe originele empirische studies bestudeerd. De overige artikelen werden weggelaten, omdat ze niet relevant waren (meestal betrof het andere onderwerpen).

Daarnaast troffen we 39 artikelen aan die over andere aspecten van generieke verpakkingen gingen, zoals randvoorwaarden voor het optreden van effecten, beschouwingen over kwaliteit van de evidentie en manieren waarop de industrie reageert op de invoering van generieke verpakkingen in de tabaksmarkt. Deze werden ook bestudeerd en voor zover relevant besproken.

RESULTATEN

Er is nog weinig onderzoek verschenen naar Europese ervaringen met de introductie van generieke verpakkingen. De meeste evidentie komt derhalve nog steeds uit Australië. Het afzonderlijke effect van generieke verpakkingen is in Australië echter lastig vast te stellen, omdat de maatregel daar is ingevoerd tegelijk met massamediale campagnes die er juist op waren gericht het effect van de nieuwe gezondheidswaarschuwingen te versterken. Uit een onderzoek bleek dat deze campagnes de impact van de pakjes of bewustwording van de gezondheidsschade van het roken en motivatie om te willen stoppen, verder versterkten [19]. Een andere studie vond dat er ook los van de campagne nog meer aandacht kwam voor de waarschuwingen toen ze op de generieke pakjes verschenen [20]. Doordat de ruimte voor het logo van het sigarettenmerk verdwijnt kan de ruimte voor de gezondheidswaarschuwing groter worden bij invoering van generieke verpakkingen. In Australië nam dit toe van 30% naar 70% van de voorzijde

van de verpakking. In Europa en Nederland is het formaat al 65% en dit blijft ongewijzigd als generieke verpakkingen worden ingevoerd. Dit is dus een belangrijk verschil met Australië.

1. ZICHTBAARHEID EN COGNITIEVE VERWERKING VAN GEZONDHEIDSWAARSCHUWINGEN OP DE VERPAKKING

Het meest directe effect van het invoeren van generieke verpakkingen is verbeteren van de zichtbaarheid van grafische en tekstuele gezondheidswaarschuwingen. In de vorige factsheet uit 2015 was de conclusie dat generieke verpakkingen vermoedelijk de zichtbaarheid vergroten, maar het bewijs was niet sterk. De onderzoeksresultaten zijn nog steeds onvoldoende consistent om dit met zekerheid te kunnen concluderen.

In de mate dat generieke verpakkingen er voor zorgen dat volwassenen de gezondheidswaarschuwingen beter bekijken, zien we dit vooral bij niet-rokers en mensen die af en toe roken, maar niet consistent bij dagelijks rokers. De evidentie is vooral afkomstig uit 'eye-tracking' laboratoriumstudies. Het is onbekend of verbeterde zichtbaarheid in de praktijk bijdraagt aan minder roken of stoppen met roken.

- In de Cochrane review werden de resultaten besproken onder het kopje 'salience and recall' [11]. Er waren 17 studies waarin gebruik werd gemaakt van vragenlijstonderzoek onder rokers. In drie afzonderlijke studies werd gevonden dat na invoering van de generieke verpakkingen in Australië meer volwassen rokers zeggen dat ze de waarschuwingen opmerken en bekijken, dan voorheen het geval was. Drie andere studies onder volwassen rokers vonden echter geen verandering. Een zevende studie, uitgevoerd onder jongeren, vond ook geen verandering. Van de overige 10 studies waren de resultaten wisselend: ongeveer de helft van de studies rapporteerde een effect, de overige vonden geen verschil en één studie vond zelfs dat de gezondheidswaarschuwing op merkpakjes volgens respondenten meer prominent was dan op de generieke verpakking.
- Yong et al. voerden een longitudinaal onderzoek uit (onderdeel van het International Tobacco Control (ITC) evaluatie onderzoek) onder Australische rokers die voor en na invoering van de generieke verpakkingen waren ondervraagd [21]. De studie was nog niet in de Cochrane review opgenomen. Men vroeg wat het meeste opvalt als men naar het pakje kijkt: de foto's of andere aspecten, zoals het merk. De foto's werden na invoering van de generieke verpakkingen significant vaker opgemerkt, maar men ging de erbij behorende tekst niet vaker lezen. Mensen die als eerste op de foto's gingen focussen, vertoonden sterkere cognitieve reacties, zoals meer nadenken over de gezondheidsrisico's en vaker denken over stoppen met roken, maar zij gingen ook meer vermijden om naar de pakjes te kijken.
- Een andere manier om zichtbaarheid te onderzoeken is door feitelijke blootstelling rechtstreeks te onderzoeken met de 'eye tracking' methode. Visuele aandacht is een noodzakelijke voorwaarde voor informatieverwerking en wordt daarom in toenemende mate toegepast bij onderzoek naar het effect van tabaksverpakkingen. De resultaten zijn betrouwbaarder dan zelfrapportage [22]. De Cochrane review concludeerde op basis van de resultaten van vier eye tracking studies (drie bij volwassenen en één

bij adolescenten) dat er sprake is van toegenomen visuele aandacht voor gezondheidswaarschuwingen op generieke verpakkingen in vergelijking met merkverpakkingen. Echter, dit effect werd alleen gevonden bij niet-rokers en mensen die hooguit wekelijks roken, maar niet bij dagelijks rokers. Dit was ook al de conclusie in de vorige factsheet [3]. Het lijkt erop dat volwassen dagelijks rokers liever naar het merk kijken (ook al is dit op generieke verpakking nog zeer beperkt zichtbaar) en actief vermijden om naar de waarschuwingen te kijken, ongeacht of dit een merkverpakking is of een generieke verpakking [23].

- In 2017 verschenen nog twee nieuwe Engelse experimentele studies. In één studie werd de eye-tracking methode gecombineerd met fMRI scans [24]. De waarschuwingen waren beter zichtbaar op generieke verpakkingen dan op merkverpakkingen, maar dit effect kon alleen worden aangetoond onder wekelijkse rokers. In de andere studie werd met de eye-tracking methode bij volwassen rokers vastgesteld dat rokers (ongeacht hoe vaak ze roken) in de conditie waarin ze geconfronteerd worden met een generieke verpakking meer kijken naar de gezondheidswaarschuwingen en minder naar de merkinformatie dan in de conditie met een merkverpakking [25].

2. SMAAKBELEVING

Eenentwintig studies in de Cochrane review onderzochten smaakbeleving [11]. Het meeste onderzoek toont aan dat mensen merkverpakkingen associëren met een betere smaak van de tabak en dat men het idee heeft dat tabak in generieke verpakkingen slechter zal smaken. De aantrekkingskracht van tabaksproducten neemt hierdoor af. De kleur van de verpakking lijkt tevens een rol te spelen bij smaakbeleving. Er kan echter niet worden geconcludeerd dat de feitelijke smaakbeleving verandert. De twee studies waarin dit onderzocht werd enige tijd na invoering van de maatregel in Australië lieten geen effect zien op de smaakbeleving van rokers.

- Uit twee vragenlijststudies uit Australië, uitgevoerd ongeveer een jaar na invoering van generieke verpakkingen, bleek dat rokers zeggen dat hun tabaksproduct niet anders smaakt dan voor de invoering van de generieke verpakkingen [26, 27].
- In de Cochrane review worden zeven studies besproken die waren uitgevoerd bij volwassen rokers waarvan er vier een negatief effect vonden van generieke verpakkingen op smaakbeleving, de andere vonden geen effect of wisselende resultaten. In deze studies werden rokers geconfronteerd met verschillende verpakkingen en moesten ze aangeven wat hun verwachtingen waren van hoe ze zouden smaken.
- Vier andere studies waren uitgevoerd bij volwassen rokers én niet-rokers. Deze studies vonden dat tabak in merkverpakkingen hoger werd beoordeeld op het kenmerk 'smaak'.
- Dan waren er nog vier studies die betrekking hadden op jongeren. Jongeren beoordeelden de smaak van tabak

uit generieke verpakkingen overwegend als minder in vergelijking met merkverpakkingen.

- Tot slot nog vier studies die zowel volwassenen als jongeren includeerden. Ook hier kwam weer uit dat men het idee heeft dat tabak uit generieke verpakkingen in het algemeen minder smakelijk zal zijn dan uit merkverpakkingen.
- Een recente Mexicaanse studie onder jongeren (nog niet in de Cochrane opgenomen) illustreert nog eens dat merksigaretten als meer smaakvol worden beschouwd [28].
- In twee recente experimenten met Australische rokers werd gevonden dat de subjectieve beleving (smaak) significant hoger wordt ingeschat wanneer de respondent denkt te maken te hebben met een sigaret van een premium merk [29, 30].
- In verschillende studies werd gevonden dat de negatievere smaakbeleving af kan hangen van de kleur van de generieke verpakking. Bij een bruine achtergrond treedt het effect eerder op dan bij een witte achtergrond.

3. VERMINDERDE AANTREKKELIJKHEID EN MERKBELEVING

Veel onderzoek laat zien dat generieke pakjes als minder aantrekkelijk worden beschouwd dan merkpakjes. De evidentie hiervoor is groot. Een recente her-analyse uit 2018 van de eerdere reviews van Moodie, Stead [12] en Stead, Moodie [14] maakte gebruik van de meer geavanceerde statistische meta-analyse methode, uitgevoerd op dezelfde data. De analyse bevestigde nog een keer dat respondenten generieke verpakkingen consistent als minder aantrekkelijk beoordelen dan merkverpakkingen [31].

Aantrekkelijkheid

De Cochrane review besprak 30 studies, waarvan vijf uit Australië, naar aantrekkelijkheid van sigarettenproducten [11]. In de vorige factsheet concludeerden we dat zowel jongeren als volwassenen generieke verpakkingen minder aantrekkelijk vinden dan merkpakjes. Deze conclusie wordt ook ondersteund door de huidige review.

- De vijf Australische studies gingen over de feitelijke invoering van de generieke verpakkingen in Australië. Ze vonden allemaal dat mensen (zowel volwassenen als adolescenten) de oude merkverpakkingen aantrekkelijker vonden dan de nieuwe generieke.
- De overige studies vonden zonder uitzondering dat zowel jongeren als volwassenen merkpakjes er aantrekkelijker vinden uit zien dan generieke verpakkingen.
- Een aantal studies is (nog) niet in de Cochrane review opgenomen. Deze bevestigen de algehele conclusie dat generieke verpakkingen minder aantrekkelijk worden gevonden dan merkverpakkingen:
 - Een kwalitatieve studie onder 160 volwassen rokers uitgevoerd ten tijde van de invoering in Australië rapporteerde dat rokers de nieuwe pakjes veel minder aantrekkelijk vonden en dat veel rokers emotioneel reageerden op de nieuwe verpakkingen. Vaak genoemde

emoties waren gevoel van schaamte om roker te zijn en zich slecht of schuldig te voelen [32].

- Merkbeleving werd ook onderzocht in een groep van 98 jongeren en volwassen leden van de oorspronkelijke Australische bevolking (Aboriginals en eiland bewoners) die voor en na invoering van generieke verpakkingen een vragenlijst hadden ingevuld [33]. De perceptie dat sommige sigarettenmerken minder schadelijk zijn dan andere daalde (de verschillen tussen de merken werden kleiner).
- Een experimentele studie uit Mexico bevestigde nogmaals dat adolescenten merkpakjes aantrekkelijker vinden [28].
- Een experimentele Franse studie onderzocht emotionele reacties (zoals angst, walging), zowel gemeten middels zelf-rapportage als met fysiologische methoden [34]. De invloed van afschrikwekkende foto's op het oproepen van genoemde emoties was sterker in combinatie met de generieke verpakkingen dan in combinatie met de merkverpakking.

Merkbeleving

De Cochrane review besprak 21 studies die de impact op merkbeleving en algemene perceptie van kwaliteitsaspecten van het tabaksproduct onderzochten. De conclusie in de vorige factsheet was dat rokers tabak uit generieke verpakkingen als kwalitatief inferieur beschouwen en als minder bevredigend ervaren. Deze conclusie wordt nu door nog meer bewijs ondersteund en lijkt zowel voor volwassenen als voor jongeren op te gaan.

- Vier Australische studies vergeleken kwaliteitsbeleving na invoering van de generieke pakjes met de periode daarvoor. In het algemeen was de conclusie dat volwassen rokers de generieke pakjes associeerden met een lagere kwaliteit van het product. Rokers gaven vaker aan dat de afzonderlijke merken niet verschillen in prestige en minder rokers associeerden hun eigen merk met hoge kwaliteit [35].
- Van de overige studies waren er 10 die volwassen rokers hadden onderzocht. In het algemeen werd geconcludeerd dat rokers generieke verpakkingen lager in kwaliteit en waarde beoordelen. Een Franse studie vond dat rokers zich meer zouden schamen als ze gezien zouden worden met een generiek pakje in plaats van hun merkpakje [36]. Een andere studie vond dat rokers significant minder plezier beleefden aan sigaretten uit generieke verpakkingen en ze beoordeelden ze ook vaker als "goedkoop" [37].
- Vier studies in de Cochrane review waren uitgevoerd onder jongeren die gevraagd werden om voorkeuren aan te geven. Een studie onder niet-rokende adolescenten vond geen verschil [38], maar drie andere studies onder niet-rokende én rokende jongeren concludeerden wel dat de kwaliteit van generieke verpakkingen lager wordt ervaren dan van merkpakjes.
- Tot slot liet een Franse studie zien dat zowel volwassenen als adolescenten een merkverpakking vaker associeerden met goede kwaliteit sigaretten en met meer motivatie om te gaan kopen dan een neutrale verpakking [39].
- Een recente studie uit Nieuw-Zeeland (niet opgenomen in de Cochrane review) vond dat volwassen rokers bereid zijn

meer te betalen voor sigaretten in een merkverpakking dan dezelfde sigaretten, maar dan in een generieke verpakking [40].

- Een Amerikaanse studie ging na wat het effect zou zijn van invoering van generieke verpakkingen op de beleving van consumenten van zogenaamde 'additief-vrije' sigaretten, die vaak ten onrechte als minder schadelijk worden gezien [41]. De perceptie dat dergelijke producten minder schadelijk zijn verminderde significant.
- Een Australische studie onderzocht het verschil in merkbeleving voor en na invoering van generieke verpakkingen bij volwassen rokers [42]. Identificatie met een bepaald merk en het hebben van positieve beelden bij bepaalde merken namen significant af. Men kon dit vervolgens in verband brengen met een verhoogde stopintentie, met minder gaan roken en verhoogde kans om te proberen met roken te stoppen.
- Een Australisch onderzoek toonde de suggestieve werking van de naam van het merk aan [30]. Rokers kregen dezelfde sigaret aangeboden uit pakjes met een generiek uiterlijk, maar met verschillende merknamen. Respondenten konden het verschil niet proeven tussen een premium merk en een goedkoop merk. In de conditie waar de sigaret afkomstig was uit een pakje met een 'premium brand' merknaam erop, vonden ze deze beter smaken dan wanneer ze dachten dat het een goedkoop merk betrof, terwijl het in feite om dezelfde sigaret ging.

4. PERCEPTIE VAN SCHADELIJKHEID

Generieke pakjes kunnen het effect hebben dat mensen zich meer bewust zijn geworden van de schadelijkheid van roken, hetzij doordat de gezondheidswaarschuwingen groter worden of doordat merklogo's verdwenen zijn. De resultaten uit onderzoek zijn niet consistent. Deze conclusie is gebaseerd op 27 studies in de Cochrane review [11]. De conclusie in de vorige factsheet was dat generieke verpakkingen het bewustzijn van de schadelijkheid van roken vergroten en dat dit sterker is wanneer gekozen wordt voor donkere kleuren. Deze conclusie is onveranderd en wordt nu ondersteund met nog meer bewijs.

- Acht studies hadden betrekking op de Australische situatie. Zes hiervan betroffen vragenlijstonderzoek bij verschillende groepen volwassenen, uitgevoerd voor en na invoering van de maatregel. Deze studies vonden geen verschil: na invoering van de generieke verpakkingen was het percentage respondenten dat aangeeft dat sigaretten schadelijk zijn voor zichzelf of voor anderen (meeroken) niet toegenomen.
- De twee Australische studies die wél een effect rapporteerden waren longitudinaal (dezelfde groep rokers werd voor en na de maatregel ondervraagd). Rokers dachten vaker na over de schade door het roken [21] en het percentage rokers dat zegt dat ze hun merk uitkiezen vanwege een gezondheidsoverweging daalde (omdat ze menen dat een merk minder schadelijk is) [35].
- Het overige onderzoek (19 studies in totaal) geeft een verdeeld beeld: 10 studies vonden wel aanwijzingen

dat schadeperceptie groter is bij blootstelling aan generieke verpakkingen, de andere studies niet. Twee van de studies die geen effect vonden, hadden generieke verpakkingen met een witte achtergrond aangeboden aan de respondenten, in plaats van een bruine kleur (de kleur die in Australië en in de meeste landen gekozen wordt). Twee andere (experimentele) studies onderzochten meer expliciet het effect van kleur [43, 44]. Donkere kleuren worden meer in verband gebracht met schadelijkheid dan lichtere kleuren.

- Een recent onderzoek dat nog niet in de Cochrane review was opgenomen richtte zich op het effect van invoering van de generieke verpakkingen op Franse adolescenten [45]. Voor- en na invoering werden 12-16-jarigen ondervraagd middels een telefonische survey. In de nameting was het aantal adolescenten dat overtuigd is van de schadelijkheid van het roken en dat zegt bevreemd te zijn voor de gevolgen van het roken toegenomen.
- Een andere recente studie onderzocht het verloop van cognitieve reacties (zoals hoe vaak men aan de gezondheidsrisico's van het roken denkt als gevolg van de pakjes en hoe waarschijnlijk men het vindt om te stoppen met roken als gevolg van de waarschuwingen op de pakjes) onder Australische rokers over een periode van 2 jaar na invoering van de maatregel [46]. Jongere rokers reageerden sterker op de maatregel direct na invoering dan oudere rokers. Jongere rokers gaven aan dat men door de waarschuwingen negatiever over roken is gaan denken en vaker aan stoppen met roken denkt. Deze reacties werden zelfs sterker in de loop van de 2 jaar.

5. POSITIEVE GEDRAGSEFFECTEN (SIGARET AFWIJZEN, SIGARET EERDER UITMAKEN, MINDER ROKEN)

De Australische ervaring met positieve korte termijn gedragseffecten stond in vijf studies die in de Cochrane review besproken waren centraal [11]. De studies worden hieronder besproken. Er zijn aanwijzingen dat generieke pakjes kunnen aanzetten tot minder roken (vaker afzien van een sigaret). Rokers bellen vaker met een landelijke hulplijn voor stopondersteuning.

- Meer Australische rokers gaven na invoering van de generieke verpakking aan dat ze hun sigaret wel eens vroegtijdig uitmaken, hoewel het verschil niet groot is (28% na een jaar versus 22% ervoor) [47]. Uit dezelfde studie bleek verder dat meer rokers aangaven dat ze zichzelf er wel eens van weerhouden om weer een sigaret op te steken (45% versus 37%). Dit was echter alleen het geval vrij snel na invoering van de maatregel, maar niet meer na een jaar.
- Een studie vond dat rokers meer geneigd waren om te zeggen dat ze wel eens een sigaret afslaan [48]. Twee andere studies [21, 49] (waarvan één onder adolescenten) vonden echter geen verschil na invoering van de generieke verpakkingen. Yong et al. [21] vonden bijvoorbeeld geen verschil in hoe vaak volwassen rokers zeggen dat ze wel eens afzien van het opsteken van een sigaret ('foregoing').
- Er is een afname geobserveerd van actief roken in buitenlucht cafés in Australië [50, 51].

- Verder waren er drie experimentele studies uit het Verenigd Koninkrijk. Een studie vond dat jonge volwassen rokers met generieke verpakkingen in de vier weken dat het experiment duurde vaker afzagen van een sigaret en minder rookten in de aanwezigheid van anderen [52]. Een andere studie bij jonge vrouwelijke rokers vond dat in een periode van een week er vaker sprake was van het afzien van een sigaret, minder roken in aanwezigheid, en eerder sigaret uitmaken (echter alleen in het weekend [53]. Een andere studie vond echter geen effect op minder roken gedurende een periode van 24 uur bij dagelijks volwassen (18-40 jaar) rokers [37]. Rokers in de experimentele conditie kregen de in Australië ingevoerde pakjes (van hun eigen merk) mee naar huis. In een recente experimentele studie werden Amerikaanse rokers blootgesteld aan een virtuele winkelomgeving waarin onder meer sigaretten konden worden gekocht [17]. De rokers bleken minder vaak geneigd om sigaretten te kopen als die een merkloos uiterlijk hadden dan in het geval van merkverpakkingen.
- Een recente studie concludeerde op basis van een aantal vragenlijststudies onder rokers dat na invoering van de maatregel in Australië, rokers in toenemende mate zeggen dat ze wel eens afzien van het opsteken aan een sigaret [46]. De effecten werden sterker gedurende de 2 jaar dat het onderzoek liep. De toename was het duidelijkst zichtbaar bij jongere rokers (18-29 jarigen). Dit, ondanks dat de aandacht voor de waarschuwingen minder werd na verloop van tijd.

6. INTENTIE OM TE STOPPEN MET ROKEN

Er zijn positieve effecten gevonden snel na invoering van de maatregel, echter niet op langere termijn.

- Twee studies uit de Cochrane review [11] rapporteerden dat Australische rokers na invoering van de maatregel vaker aangeven dat de gezondheidswaarschuwingen op de verpakking de kans vergroten dat ze zullen gaan stoppen met roken [21] en dat de labels hen meer motiveren om te stoppen [27]. Een andere studie vond dat rokers na invoering vaker aangeven dat ze geloven dat de kans groter wordt dat ze gaan stoppen door de waarschuwingen [48].
- Het is echter niet aangetoond dat de stopintentie enige tijd na invoering daadwerkelijk groter is geworden. Het effect van de invoering van generieke verpakkingen in Australië op intentie om te stoppen met roken is middels twee verschillende vragenlijststudies onderzocht. Wakefield et al. [54] vonden in een cross-sectionele studie geen effect in de eerste 30 dagen dat de maatregel was ingevoerd. Durkin et al. [47] vonden in een cohort onderzoek wel een verhoogde intentie om te stoppen met roken kort na invoering van de maatregel, maar dit effect was een jaar na invoering niet meer aanwezig. Een ander onderzoek onder Australische rokers vond ook geen toename van stopintentie [21].
- In één studie vroegen de onderzoekers zich af of de invoering van generieke verpakkingen in Australië ertoe zou leiden dat meer rokers zouden gaan bellen met de landelijke hulplijn voor stoppen met roken [55]. Dit bleek

inderdaad het geval: er was een toename van 78% in het aantal bellers naar de hulplijn, hetgeen als een indicatie van verhoogde stopintentie zou kunnen worden opgevat. De effecten waren niet toe te schrijven aan de invloed van anti-rook voorlichtingscampagnes, verhoging van de sigarettenprijzen, pieken in het aantal stoppogingen in het begin van het nieuwe jaar en het aantal rokers in de gemeenschap, aangezien hiervoor werd gecontroleerd in de analyses [7].

- In de Cochrane review werden nog enkele studies besproken die op meer experimentele wijze onderzoek deden naar effect op stopintentie en motivatie om te stoppen. De resultaten waren niet eenduidig: drie studies vonden wel en twee studies geen verschil. Ook onderzoek (zowel uitgevoerd in Australië als er buiten) naar het effect van blootstelling aan generieke verpakkingen op 'thinking about quitting' leverde geen eenduidig resultaten op: twee studies vonden wel aanwijzingen, twee niet (besproken in de Cochrane review).
- Een in 2016 verschenen Australisch onderzoek was nog niet in de Cochrane review opgenomen [16]. In deze studie werden 62 rokers van dag tot dag gevolgd tijdens de periode dat de generieke verpakkingen op de markt kwamen. De deelnemers aan de studie moesten via apps op hun mobiel rapporteren hoe ze tegen stoppen met roken aankeken wanneer ze een pakje sigaretten zagen in de dagelijkse praktijk. Men mat de mate van risicoperceptie (zich zorgen maken om de gezondheid), ervaren zelfvertrouwen om minder te kunnen roken (self-efficacy) en stopintentie. Deelnemers meldden dat ze op 90% van de dagen sigaretten rookten uit generieke verpakkingen. Het zorgen maken om de gezondheid en self-efficacy hingen samen met stopintentie, maar bleken niet sterker te worden beïnvloed door confrontatie met generieke verpakkingen dan met merkverpakkingen.

7. DEFENSIEVE REACTIE: PAKJES VERMIJDEN

Toegenomen vermijdingsgedrag wordt gezien als indicatie dat de waarschuwingen emotionele impact hebben, hetgeen een positief effect heeft op stopintentie en het doen van stoppogingen [56, 57]. De Cochrane review identificeerde vijf studies waarin werd nagaan of Australische rokers vaker hun pakje gingen verbergen, uit het zicht houden of voorzien van een hoesje [11]. Daarnaast waren er drie experimentele studies uit het Verenigd Koninkrijk. Rokers zijn na invoering van generieke verpakkingen (in combinatie met grotere waarschuwingen) vaker geneigd om de pakjes te verbergen.

- De Australische studies betroffen vragenlijstonderzoek waarin gedrag van rokers na invoering van de generieke verpakkingen wordt vergeleken met ervoor. Alle studies vinden aanwijzingen dat mensen na invoering vaker geneigd zijn om de pakjes te verbergen. Een studie vond een effect op vermijdingsgedrag (pakjes wegstoppen, uit zicht houden, niet naar kijken, met hoesjes afdekken) na invoering van de generieke verpakkingen in Australië bij een kleine groep (5% van alle rokers) [21]. Een van de studies onderzocht vermijdingsgedrag in een

observationeel onderzoek in buitenlucht-café's: mensen verbergen vaker hun pakje door hun telefoon of iets anders erop te leggen. Dit gedrag werd vooral geobserveerd in de directe periode na invoering van de maatregel [51], maar niet meer na een jaar [50].

- De drie experimentele studies uit het Verenigd Koninkrijk [37, 52, 53] vonden dat respondenten die generieke verpakkingen mee naar huis kregen, vaker vermijdingsgedrag vertonen.
- Er zijn nog drie Australische studies verschenen die niet in de Cochrane review waren opgenomen:
 - Dunlop et al. vonden dat adolescenten en jongvolwassen rokende Australiërs (12-24 jaar) na invoering van de maatregel vaker hun pakje afdekken, het pakje uit het zicht houden en zich schamen om een roker te zijn [58].
 - Hardcastle et al. [32] stelden open vragen aan 160 volwassen rokers in de periode waarin de nieuwe verpakkingen in Australië werden ingevoerd. Veel rokers reageerden op de verpakkingen door ze te verbergen of uit het zicht te houden.
 - Een andere studie onderzocht door directe observatie of er in Australië verschil was in het roken op terrasjes voor- en na invoering van generieke verpakkingen [59]. De onderzoekers zagen na invoering minder vaak pakjes sigaretten op tafels liggen en men zag ook minder mensen roken tot 2 jaar na de invoering, maar alleen op plekken waar kinderen aanwezig waren. Verminderde blootstelling van kinderen aan sigaretten was dus 2 jaar na invoering van de nieuwe pakjes nog aantoonbaar.

8. INTENTIE OM TE BEGINNEN MET ROKEN

In de Cochrane review worden zeven studies besproken die op een of andere manier naar intentie om te gaan roken keken, maar geen enkele studie heeft het gericht onderzocht [11]. Er is er nog onvoldoende onderzoek gedaan naar het effect van (invoering van) generieke verpakkingen op de intentie van jongeren om te gaan roken.

- Een al wat ouder experimenteel onderzoek van Hammond en collega's vond dat jongeren zeggen dat ze minder snel een generiek pakje zouden proberen als ze zouden beginnen met roken [44] en hetzelfde vonden zij ook in een latere studie [60]. Iets vergelijkbaars vonden Ford et al. [38] in een cross-sectionele survey: adolescenten vonden generieke verpakkingen significant minder vaak verleidelijk om te gaan roken, maar een meer recent Chinees onderzoek vond geen verschil in intentie om te gaan roken [61]. Een Canadese studie onder jonge vrouwelijke rokers en niet-rokers vond dat al dan niet generiek verpakt wel iets uitmaakte wat betreft motivatie om een pakje te willen uitproberen, maar andere aspecten (zoals vorm van het pakje, lipstick vorm, smal pakje) waren voor de keuze belangrijker [62].
- Een recente experimentele studie die nog niet in de Cochrane review is besproken is confronteerde jongeren van 13-18 jaar uit de Verenigde Staten, Spanje en Frankrijk die aangeven dat ze wel eens roken, met verschillende soorten sigarettenpakjes [18]. Men vroeg in welke mate men na

het zien van het pakje zin had om nu een sigaret te roken. Een pakje met confronterende foto's in combinatie met generieke verpakking reduceerde de zin in een sigaret, maar dit effect was wel een stuk minder dan wat de confronterende foto's zelf al teweeg brengen.

- Tot slot is nog een Franse studie gepubliceerd, waarin adolescenten (12-17-jarigen) voor en na de invoering in Frankrijk (waarbij generieke verpakkingen tegelijk met de grotere EU gezondheidswaarschuwingen waren ingevoerd) werden ondervraagd via de telefoon. Na de invoering was het percentage jongeren dat zegt dat ze met sigaretten experimenteren minder geworden [45]. Onduidelijk is of dit komt door de foto's of door de generieke verpakkingen, of door de combinatie ervan.

9. STOPPEN MET ROKEN (STOPPOGINGEN ONDERNEMEN)

Ten tijde van de vorige factsheet uit 2015 was nog geen onderzoek bekend naar het effect van generieke verpakkingen op daadwerkelijke stoppogingen. Inmiddels zijn de resultaten gepubliceerd van twee studies die het effect op stoppogingen onderzochten naar aanleiding van de Australische ervaring [47, 58]. Dit levert aanwijzingen op uit vragenlijstonderzoek dat de invoering van generieke verpakkingen (in combinatie met grotere gezondheidswaarschuwingen en campagnes) in Australië gepaard ging met meer stoppogingen. Een oorzakelijk verband met de invoering van generieke verpakkingen is niet aangetoond, omdat er meerdere maatregelen tegelijk werden ingevoerd.

- Voorafgaand aan de maatregel was het percentage rokers dat zegt in de afgelopen maand een stoppoging gedaan te hebben 20%. Direct na invoering was dat gestegen naar 26%, en na een jaar was het 27% [47]. De verschillen waren significant.
- Een andere studie vond dat na invoering van de maatregel in Australië meer jongere en jongvolwassen rokers (12-24 jaar) zeggen dat ze wel eens een stoppoging doen of dat ze wel eens denken aan stoppen met roken [58].

10. VERMINDERING VAN DE PREVALENTIE VAN HET ROKEN IN DE POPULATIE VOLWASSENEN

Verschillende onderzoekers hebben in Australië onafhankelijk van elkaar gekeken naar de trends in het percentage rokers zoals dat gerapporteerd wordt door de Australische overheid, gebruik makend van enigszins verschillende methodologische benaderingen. Er zijn enkele studies gedaan naar het effect op rookprevalentie, maar geen enkel onderzoek kan het unieke effect van invoering van generieke verpakkingen 'losweken' van mogelijke effecten van andere maatregelen die gelijktijdig plaatsvonden. Er is derhalve nog onvoldoende evidentie om te kunnen stellen dat invoering van generieke verpakkingen een direct aantoonbaar effect heeft op het percentage rokers in de populatie.

- Diethelm en Farley [63] concludeerden dat er sprake is van een significante afname met een half procentpunt. Chipty [64] kwam uit op een statistisch significante afname in percentage rokers met 0,55 procentpunt, relatief t.o.v. wat de daling zou zijn geweest als er geen maatregel zou zijn ingevoerd. In een andere paper, in opdracht van de tabaksindustrie, werd echter geconcludeerd dat er geen aantoonbaar effect is [65]. De studie van Diethelm was de enige die verscheen in een peer-reviewed tijdschrift, weliswaar zonder impactfactor. De Cochrane review hecht daarom de meeste waarde aan deze studie [11].
- Na invoering van generieke verpakkingen in Frankrijk zag men voor het eerst sinds 2000 weer een daling van het roken [4]. Het percentage 'wel eens' rokers daalde bij de volwassenen van 31,9% in 2017 naar 28,7% in 2018. Het 'dagelijks roken' daalde van 29,4% in 2017 naar 26,9% in 2018. Het roken onder de laag opgeleide bevolkingsgroepen was ook voor het eerst sinds 2000 gedaald. De daling kan echter niet zonder meer worden toegeschreven aan de invoering van generieke verpakkingen. De invoering van de maatregel viel namelijk samen met invoering van de grafische gezondheidswaarschuwingen en ging bovendien samen met een prijsverhoging, campagnes en invoering van financiële vergoeding voor stoppen met roken ondersteuning.
- De invoering van generieke verpakkingen in het Verenigd Koninkrijk ging niet samen met een duidelijke afname van het aantal jaarlijks verkochte sigaretten [66].
- In Australië nam in de periode van introductie van generieke verpakkingen de variatie in namen per merk toe van gemiddeld 8,9 naar 9,7 per merk. Voorbeelden van nieuwe namen waren "Marlboro Silver Fine Scent", "Winfield Optimum Crush Sky" en "Peter Stuyvesant New York Blend" [68].
- Namen werden uitgebreid. Amber and Pall Mall Blue werden bijvoorbeeld hernoemd in Pall Mall Smooth Amber and Pall Mall Rich Blue [69].
- Het aantal namen waarin een kleur was verwerkt nam flink toe, van 50% van de pakjes voor de invoering naar 80% erna, waarbij lichtere kleuren (blauw, goud, zilver) domineerden, waarmee de suggestie van minder schadelijkheid wordt gecommuniceerd [68].
- Een pakje met een benaming als 'Premium rich midnight red' blijkt in een experimenteel onderzoek onder Australische rokers niet meer te worden geassocieerd met moeilijker om te stoppen met roken of met minder gezondheidsschade [70]. Wel maakten de meer uitgebreide benamingen het sigarettenpakje aantrekkelijker voor rokers.
- Experts adviseren om bij de introductie van generieke verpakking het gebruik van varianten op merknamen te verbieden of te beperken om te voorkomen dat er een wildgroei ontstaat van uitgebreide, suggestieve benamingen ("poetry on a package") die de impact van het verdwijnen van het visuele beeldmerk zouden kunnen ondermijnen [70, 71]. De Turkse overheid heeft voorgesteld om de merkvarianten alleen nog met nummers aan te duiden om de aantrekkelijkheid die uitgaat van bloemrijke namen weg te nemen [72].

11. AFNAME VAN ROKEN ONDER JONGEREN

Er is nog geen onderzoek gepubliceerd dat specifiek gericht was op het vinden van een effect van invoering van generieke verpakkingen op het percentage rokende jongeren.

FACTOREN DIE DE IMPACT VAN GENERIEKE VERPAKKINGEN KUNNEN BEÏNVLOEDEN

In de vorige factsheet werd opgemerkt dat tabaksfabrikanten hun producten aanpassen om de effecten van de invoering van de generieke verpakking op te vangen [3]. De misleidende kleuren die pakjes voorheen bevatten (goud werd bijvoorbeeld geassocieerd met kwaliteit) werden door fabrikanten, geïncorporeerd, in de merknamen (zie verder hieronder bij 'Naamvariatie'). Er werd (tijdelijk) meer tabak aangeboden voor dezelfde prijs door een extra sigaret in het pakje te voegen of door sigaretten iets langer te maken. Na de invoering van generieke pakjes zijn nieuwe productvormen op de markt gekomen, zoals de clicksigaret. Sinds de vorige factsheet zijn meer studies verschenen naar productaanpassingen die werden ingevoerd in de aanloop naar de nieuwe regelgeving in Australië [67].

Naamvariatie

In Nederland is reeds sprake van een uitgebreide set naamvarianties binnen de grote merken. Zo kunnen consumenten binnen het merk Marlboro kiezen voor red, gold box, gold 100, gold mega, fuse beyond, mix, prime, red beyond, double burst, true blue, turquoise label en amber label. Camel kent bijvoorbeeld de varianten plain, blue, orange en activate white.

Ontduiken van verkoopverbod

- In Australië bleef ongeveer de helft van kleine tabaksverkopers nadat de merkproducten niet meer verkocht mochten worden toch tot 10 weken doorgaan met verkoop van de oude voorraad [73].

Prijsverhoging

Tabaksfabrikanten waarschuwden dat de invoering van generieke verpakkingen in Australië gepaard zou kunnen gaan met verlaging van de prijs van tabaksproducten. Dit bleek niet te gebeuren.

- Zowel in Australië als in het Verenigd Koninkrijk ging de introductie van de generieke verpakking gepaard met een verhoging door de industrie van de consumentenprijs van tabaksproducten [66, 74-76]. De feitelijke prijs die consumenten voor tabak betaalden ging dus omhoog en niet naar beneden, zoals tabaksfabrikanten van te voren claimden.

Informatie over stoppen met roken

Waarschuwingen werken beter als ze een oproep bevatten om te stoppen met roken en als ze verwijzen naar een hulplijn of website voor hulp bij stoppen met roken [77]. Op de Nederlandse pakjes (voor- en achterkant) wordt op een smalle band in zwarte letters tegen een gele achtergrond verwezen naar een gratis telefonische stoppen met roken informatielijn (0800-1995) en de website www.ikstopnu.nl, beide beheerd door het Trimbos-instituut. De tekst is klein

en is geplaatst vlak onder de gezondheidswaarschuwing, die een veel grotere letter heeft (Figuur 2). Mogelijk kan de effectiviteit van het pakje verder worden vergroot door een meer uitgebreide en meer opvallende vermelding van deze informatie. Daar is echter nog weinig onderzoek naar verricht.

- Hoek et al. [78] onderzochten variaties op de standaard vermelding van de stoppen met roken hulplijn op de Australische pakjes. Rokers vonden varianten waarbij de stopinformatie op twee balken te zien was in plaats van op één balk effectiever. Dit pleit ervoor om meer ruimte op het pakje in te richten voor informatie over stoppen met roken.

Figuur 2: Het huidige sigarettenpakje, met een kleine band met informatie over ondersteuning bij het stoppen met roken

Verplichte bijsluiter

Onderdeel van de Tobacco Product Directive (TPD) van de EU is dat het fabrikanten verboden is om pakjes te voorzien van een bijsluiter om te voorkomen dat fabrikanten bijsluiters gebruiken om een merk te promoten en aantrekkelijk te maken. Het gevolg is echter dat het hierdoor niet mogelijk is om te werken met een verplichte bijsluiter met informatie over stoppen met roken. Dit is in potentie een belangrijke en effectieve maatregel, omdat confrontatie met waarschuwingen die angst en afkeer oproepen eerder tot positief gedrag (stoppen met roken) leiden als het vertrouwen in de eigen vermogen om te kunnen stoppen met roken voldoende groot is. Een bijsluiter zou hieraan op positieve bijdrage kunnen leveren. Canada is het eerste land

waar een bijsluiter met uitgebreide informatie over stoppen met roken verplicht is gesteld (zie Figuur 3).

- Uit onderzoek naar de Canadese ervaring is gebleken dat bijsluiters het stoppen met roken bevorderen en ondersteunen doordat het zelfvertrouwen om te kunnen stoppen toeneemt [79, 80].
- Meer onderzoek naar de effectiviteit van bijsluiters is wenselijk. Experts adviseren om alvast bij de formulering van nationale wetgeving om generieke verpakkingen in Nederland mogelijk te maken een bepaling op te nemen die de mogelijkheid van een bijsluiter ten behoeve van stopinformatie in de toekomst niet bij voorbaat uitsluit [1].

Generieke sigaretten

Filterpapier is doorgaans ‘maagdelijk’ wit, waar een geruststellende werking van uit kan gaan op rokers. Er komt steeds meer onderzoek naar manieren om de sigaretten zelf minder aantrekkelijk te maken, bijvoorbeeld door het verplicht stellen van een minder aantrekkelijke kleur dan wit en door het opdrukken van waarschuwingsteksten en/of een oproep om te stoppen met roken [1]. ‘Dissuasive sticks’ worden wel gezien als de volgende logische stap na invoering van generieke verpakkingen [81].

- In Australië zijn de ‘sticks’ in zoverre gestandaardiseerd dat ze alleen nog wit mogen worden uitgevoerd met een wit of kurkkleurig filter en opdrukken door de fabrikant zijn verboden [29].
- Bij de formulering van nieuwe wetgeving zou de mogelijkheid open gelaten kunnen worden om in de toekomst gezondheidswaarschuwingen of stoppen-met-roken teksten op de sigaret zelf te plaatsen en het aanzien van de sigaret dusdanig aan te passen dat deze minder aantrekkelijk wordt.

REACTIES VAN DE INDUSTRIE

De tabaksindustrie heeft de introductie van generieke verpakkingen in Australië en in andere landen proberen te verhinderen door het schetsen van verschillende scenario’s die zouden optreden waardoor de maatregel ineffectief of contraproductief zou zijn. De belangrijkste bezwaren waren dat de maatregel simpelweg niet effectief zou zijn, zou leiden tot een toename van illegale handel, namaak en prijsdaling, en de claim dat de maatregel illegaal is, omdat het intellectueel eigendomsrecht van een merk wordt afgenomen van de fabrikant [82]. Verder zouden generieke verpakkingen tot een langere transactietijd aan de toonbank leiden, hetgeen ongunstig zou zijn voor de verkopers. In de vorige factsheet werd al evidentie aangehaald die de diverse claims weerlegt op basis van de Australische ervaringen [3]. Een belangrijk recent document is het panelverslag van de WTO uit 2018 op basis waarvan alle claims van de industrie zoals ze tegen de Australische overheid waren ingediend, zijn weerlegd [7].

Figuur 3: Voorbeelden van bijsluiters, sinds 2012 verplicht in Canadese sigarettenpakjes

REFERENTIES

- Moodie, C., et al., Plain packaging: legislative differences in Australia, France, the UK, New Zealand and Norway, and options for strengthening regulations. *Tob Control*, 2018: p. tobaccocontrol-2018-054483.
- WHO, Guidelines for implementation of Article 11 (Packaging and labelling of tobacco products) of the WHO Framework Convention on Tobacco Control. 2008, WHO: Genève.
- Buisman, R., et al., Factsheet: Generieke tabaksverpakkingen (Plain Packaging). 2015, Trimbos-instituut: Utrecht.
- Pasquereau, A., et al., Tobacco consumption in France: Preliminary results from the 2017 health barometer. *Behav Brain Res*, 2018. 14-15: p. 265-273.
- Canadian Cancer Society, Cigarette package health warnings: International Status Report. Sixth Edition. 2018, Canadian Cancer Society.
- Ministerie van VWS, Nationaal Preventieakkoord: Naar een gezonder Nederland. 2018, Den Haag: Ministerie van VWS.
- World Trade Organization, Reports of the panels, Australia-certain measures concerning trademarks, geographical indications and other plain packaging requirements applicable to tobacco products and packaging. 2018, WTO: Genève.
- WHO, Plain packaging of tobacco products: evidence, design and implementation. 2016, WHO, Genève.
- Australian Government. Tobacco Plain Packaging Act 2011. No. 148, 2011 as amended. Federal Register of Legislation 2011 [cited 2018 28 December]; Available from: <http://www.comlaw.gov.au/Details/C2013C00190>.
- Brennan, E., et al., Are quitting-related cognitions and behaviours predicted by proximal responses to plain packaging with larger health warnings? Findings from a national cohort study with Australian adult smokers. *Tob Control*, 2015. 24(Suppl 2): p. ii33-ii41.
- McNeill, A., et al., Tobacco packaging design for reducing tobacco use (Review). *Cochrane Database Syst Rev*, 2017. 4: p. CD011244.
- Moodie, C., et al., Plain Tobacco Packaging: A Systematic Review. 2012. In: Database of Abstracts of Reviews of Effects (DARE): Quality-assessed Reviews [Internet]. York (UK): Centre for Reviews and Dissemination (UK); 1995-. Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK132711/>.
- Moodie, C., et al., Plain Tobacco Packaging Research: An Update. 2013, Centre for Tobacco Control Research, Institute for Social Marketing, University of Stirling: Stirling, Scotland.
- Stead, M., et al., Is consumer response to plain/standardised tobacco packaging consistent with framework convention on tobacco control guidelines? A systematic review of quantitative studies. *PLoS One*, 2013. 8(10): p. e75919.
- Lilic, N., M. Stretton, & M. Prakash, How effective is the plain packaging of tobacco policy on rates of intention to quit smoking and changing attitudes to smoking? *ANZ J Surg*, 2018. 88(9): p. 825-830.
- Schüz, N., et al., Immediate effects of plain packaging health warnings on quitting intention and potential mediators: Results from two ecological momentary assessment studies. *Psychol Addict Behav*, 2016. 30(2): p. 220-8.
- Nonnemaker, J., et al., Influence of point-of-sale tobacco displays and plain black and white cigarette packaging and advertisements on adults: Evidence from a virtual store experimental study. *Addict Behav*, 2016. 56: p. 15-22.
- Andrews, J.C., et al., Effects of plain package branding and graphic health warnings on adolescent smokers in the USA, Spain and France. *Tob Control*, 2016. 25(e2): p. e120-e126.

19. Brennan, E., et al., *Mass media campaigns designed to support new pictorial health warnings on cigarette packets: evidence of a complementary relationship.* *Tob Control*, 2015. 20: p. 412-418.
20. Nagelhout, G.E., et al., *Was the media campaign that supported Australia's new pictorial cigarette warning labels and plain packaging policy associated with more attention to and talking about warning labels?* *Addict Behav*, 2015. 49: p. 64-7.
21. Yong, H.H., et al., *Smokers' reactions to the new larger health warning labels on plain cigarette packs in Australia: findings from the ITC Australia project.* *Tob Control*, 2016. 25(2): p. 181-7.
22. Meernik, C., et al., *Eye Tracking Outcomes in Tobacco Control Regulation and Communication: A Systematic Review.* *Tob Regul Sci*, 2016. 2(4): p. 377-403.
23. Maynard, O.M., et al., *Avoidance of cigarette pack health warnings among regular cigarette smokers.* *Drug and Alcohol Dependence*, 2014. 136: p. 170-174.
24. Maynard, O.M., et al., *Neural mechanisms underlying visual attention to health warnings on branded and plain cigarette packs.* *Addiction*, 2017. 112(4): p. 662-672.
25. Retzler, C., N. Shiraj, & J. Retzler, *Eye movement data reveal increased attention to combined health warnings on cigarette packs.* *Drug Alcohol Depend*, 2018. 194: p. 336-340.
26. Miller, C.L., K.A. Ettridge, & M.A. Wakefield, *"You're made to feel like a dirty filthy smoker when you're not, cigar smoking is another thing all together." Responses of Australian cigar and cigarillo smokers to plain packaging.* *Tob Control*, 2015. 24(Suppl 2): p. ii58-ii65.
27. Wakefield, M., et al., *Australian adult smokers' responses to plain packaging with larger graphic health warnings 1 year after implementation: results from a national cross-sectional tracking survey.* *Tob Control*, 2015. 24(Suppl 2): p. ii17-ii25.
28. Mutti, S., et al., *Perceptions of branded and plain cigarette packaging among Mexican youth.* *Health Promot Int*, 2017. 32(4): p. 650-659.
29. Skaczkowski, G., et al., *Influence of premium vs masked cigarette brand names on the experienced taste of a cigarette after tobacco plain packaging in Australia: an experimental study.* *BMC Public Health*, 2018. 18(1): p. 295.
30. Skaczkowski, G., et al., *Influence of premium versus value brand names on the smoking experience in a plain packaging environment: an experimental study.* *BMJ Open*, 2017. 7(1): p. e014099.
31. Melendez-Torres, G.J., et al., *Just how plain are plain tobacco packs: re-analysis of a systematic review using multilevel meta-analysis suggests lessons about the comparative benefits of synthesis methods.* *Syst Rev*, 2018. 7(1): p. 153.
32. Hardcastle, S.J., et al., *Larger and More Prominent Graphic Health Warnings on Plain-Packaged Tobacco Products and Avoidant Responses in Current Smokers: a Qualitative Study.* *Int J Behav Med*, 2016. 23(1): p. 94-101.
33. Maddox, R., S. Durkin, & R. Lovett, *Plain packaging implementation: perceptions of risk and prestige of cigarette brands among Aboriginal and Torres Strait Islander people.* *Aust N Z J Public Health*, 2016. 40(3): p. 221-5.
34. Droulers, O., et al., *The influence of threatening visual warnings on tobacco packaging: Measuring the impact of threat level, image size, and type of pack through psychophysiological and self-report methods.* *PLoS One*, 2017. 12(9): p. e0184415.
35. Balmford, J. et al., *Impact of the introduction of standardised packaging on smokers' brand awareness and identification in Australia.* *Drug Alcohol Rev*, 2016. 35(1): p. 102-109.
36. Gallopel-Morvan, K., et al., *Perceptions of plain packaging among young adult roll-your-own smokers in France: a naturalistic approach.* *Tob Control*, 2015. 24(e1): p. e39-e44.
37. Maynard, O.M., et al., *Effects of first exposure to plain cigarette packaging on smoking behaviour and attitudes: a randomised controlled study.* *BMC Public Health*, 2015. 15(1): p. 240.
38. Ford, A., et al., *Cigarette pack design and adolescent smoking susceptibility: a cross-sectional survey.* *BMJ Open*, 2013. 3(9): p. e003282-e003282.
39. Gallopel-Morvan, K., et al., *Demarketing tobacco products : the influence of plain packs on smokers and non-smokers perceptions and behavioural intentions.* *Journal de gestion et d'économie médicales*, 2012. 30(5): p. 322-331.
40. Gendall, P., et al., *Estimating the 'consumer surplus' for branded versus standardised tobacco packaging.* *Tob Control*, 2016. 25(6): p. 641-647.
41. Leas, E.C., et al., *Standardised cigarette packaging may reduce the implied safety of Natural American Spirit cigarettes.* *Tob Control*, 2018. 27(e2): p. e118-e123.
42. Nicholson, A., et al., *The Effect of Pack Warning Labels on Quitting and Related Thoughts and Behaviors in a National Cohort of Aboriginal and Torres Strait Islander Smokers.* *Nicotine Tob Res*, 2017. 19(10): p. 1163-1171.
43. Moodie, C., et al., *Young People's Perceptions of Cigarette Packaging and Plain Packaging: An Online Survey.* *Nicotine & Tobacco Research*, 2012. 14(1): p. 98-105.
44. Hammond, D., et al., *Cigarette pack design and perceptions of risk among UK adults and youth.* *Eur J Public Health*, 2009: p. ckp122.
45. El-Khoury Lesueur, F., et al., *Plain tobacco packaging, increased graphic health warnings and adolescents' perceptions and initiation of smoking: DePICT, a French nationwide study.* *Tob Control*, 2018.
46. Swayampakala, K., et al., *Over-Time Impacts of Pictorial Health Warning Labels and their Differences across Smoker Subgroups: Results from Adult Smokers in Canada and Australia.* *Nicotine Tob Res*, 2018. 20(7): p. 888-896.
47. Durkin, S., et al., *Short-term changes in quitting-related cognitions and behaviours after the implementation of plain packaging with larger health warnings: findings from a national cohort study with Australian adult smokers.* *Tob Control*, 2015. 24(Suppl 2): p. ii26-ii32.
48. Nicholson, A.K., et al., *Recall of anti-tobacco advertising and information, warning labels and news stories in a national sample of Aboriginal and Torres Strait Islander smokers.* *Medical Journal of Australia*, 2015. 202(S10): p. S67-S72.
49. White, V., et al., *Do larger graphic health warnings on standardised cigarette packs increase adolescents' cognitive processing of consumer health information and beliefs about smoking-related harms?* *Tob Control*, 2015. 24(Suppl 2): p. ii50-ii57.
50. Zacher, M., et al., *Personal pack display and active smoking at outdoor café strips: assessing the impact of plain packaging 1 year postimplementation.* *Tob Control*, 2015. 24(Suppl 2): p. ii94-ii97.
51. Zacher, M., et al., *Personal tobacco pack display before and after the introduction of plain packaging with larger pictorial health warnings in Australia: an observational study of outdoor café strips.* *Addiction*, 2014. 109(4): p. 653-662.

52. Moodie, C., et al., *Young adult smokers' perceptions of plain packaging: a pilot naturalistic study*. *Tob Control*, 2011. 20(5): p. 367-73.
53. Moodie, C.S. & A.M. Mackintosh, *Young adult women smokers' response to using plain cigarette packaging: a naturalistic approach*. *BMJ Open*, 2013. 3(3): p. e002402.
54. Wakefield, M., et al., *Introduction effects of the Australian plain packaging policy on adult smokers: a cross-sectional study*. *BMJ Open*, 2013. 3: p. e003175.
55. Young, J.M., et al., *Association between tobacco plain packaging and Quitline calls: a population-based, interrupted time-series analysis*. *Medical Journal of Australia*, 2014. 200(1): p. 29-32.
56. Yong, H.-H., et al., *Mediational pathways of the impact of cigarette warning labels on quit attempts*. *Health Psychology*, 2014. 33(11): p. 1410-1420.
57. Cho, Y., J., et al., *Does Reactance against Cigarette Warning Labels Matter? Warning Label Responses and Downstream Smoking Cessation amongst Adult Smokers in Australia, Canada, Mexico and the United States*. *Plos One*, 2016. July 13: p. 1-16.
58. Dunlop, S., et al., *Australia's plain tobacco packs: anticipated and actual responses among adolescents and young adults 2010-2013*. *Tob Control*, 2017 26:617-626.
59. Brennan, E., et al., *Observed smoking and tobacco pack display in Australian outdoor cafes 2 years after implementation of plain packaging*. *Eur J Public Health*, 2018. 28(4): p. 702-707.
60. Hammond, D., et al., *The perceptions of UK youth of branded and standardized, 'plain' cigarette packaging*. *European Journal of Public Health*, 2013. 24(4): p. 537-543.
61. Chow, C.S.F., E. Kaynak, & W. Mak, *The effect of plain packaging format in cigarette labeling on smoking intent and brand likability among young non-smokers in Macau*. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 2015. 27(1): p. 23-39.
62. Kotnowski, K., et al., *The Impact of Cigarette Packaging Design Among Young Females in Canada: Findings From a Discrete Choice Experiment*. *Nicotine Tob Res*, 2016. 18(5): p. 1348-56.
63. Diethelm, P.A. & T.M. Farley, *Re-analysing tobacco industry funded research on the effect of plain packaging on minors in Australia: Same data but different results*. *Tobacco Prevention & Cessation*, 2017. 3(November).
64. Chipty, T., *Study of the Impact of the Tobacco Plain Packaging Measure on Smoking Prevalence in Australia*. 2016. Analysis Group.
65. Kaul, A. & M. Wolf, *The (Possible) Effect of Plain Packaging on Smoking Prevalence in Australia: A Trend Analysis*, in *Working Paper No. 165*. 2014, University of Zurich: Zurich.
66. Breton, M.O., et al., *Cigarette brand diversity and price changes during the implementation of plain packaging in the United Kingdom*. *Addiction*, 2018. 113(10): p. 1883-1894.
67. Scollo, M., et al., *Tobacco product developments in the Australian market in the 4 years following plain packaging*. *Tob Control*, 2018. 27(5): p. 580-584.
68. Greenland, S.J., *The Australian experience following plain packaging: the impact on tobacco branding*. *Addiction*, 2016. 111(12): p. 2248-2258.
69. Scollo, M., et al., *Tobacco product developments coinciding with the implementation of plain packaging in Australia*. *Tob Control*, 2015. 24(e1): p. e116-e122.
70. Hoek, J., et al., *Effects of brand variants on smokers' choice behaviours and risk perceptions*. *Tob Control*, 2016. 25(2): p. 160-5.
71. Hoek, J. & P. Gendall, *Policy options for extending standardized tobacco packaging*. *Bull World Health Organ*, 2017. 95(10): p. 726-728.
72. Mucan, B. & C. Moodie, *Young adult smokers' perceptions of plain packs, numbered packs and pack inserts in Turkey: a focus group study*. *Tob Control*, 2018. 27(6): p. 631-636.
73. Critchlow, N., et al., *Did independent and convenience (small) retailers comply with standardised tobacco packaging in the UK?* *Tob Control*, 2018. 27(6): p. 696-697.
74. Scollo, M., M. Bayly, & M. Wakefield, *Did the recommended retail price of tobacco products fall in Australia following the implementation of plain packaging?* *Tob Control*, 2015. 24(Suppl 2): p. ii90-ii93.
75. Critchlow, N., et al., *Pricing of tobacco products during, and after, the introduction of standardized packaging: an observational study of retail price data from independent and convenience (small) retailers in the United Kingdom*. *Addiction*, 2018.
76. Egger, S., et al., *Observed retail price of Australia's market-leading cigarette brand before and up to 3 years after the implementation of plain packaging*. *Tob Control*, 2018.
77. Croes, E., J. Bommelé, & G. Nagelhout, *Factsheet waarschuwende afbeeldingen op tabaksverpakkingen*. 2016, Trimbos-instituut: Utrecht.
78. Hoek, J., et al., *A comparison of on-pack Quitline information formats*. *Tob Control*, 2016. 25(2): p. 211-7.
79. Thrasher, J.F., et al., *The use of cigarette package inserts to supplement pictorial health warnings: An evaluation of the Canadian policy*. *Nicotine & Tobacco Research*, 2015. 17(7): p. 870-875.
80. Thrasher, J.F., et al., *Cigarette package inserts can promote efficacy beliefs and sustained smoking cessation attempts: A longitudinal assessment of an innovative policy in Canada*. *Preventive Medicine*, 2016. 88: p. 59-65.
81. Hoek, J., et al., *Dissuasive cigarette sticks: the next step in standardised ('plain') packaging?* *Tob Control*, 2016. 25(6): p. 699-705.
82. McKee, M. & M. Daube, *Europe's governments must implement standardised tobacco packaging now*. *Eur J Public Health*, 2015. 25(4): p. 551-2.

Colofon

Auteurs

Marc Willemsen
Esther Croes
Margriet van Laar

Ontwerp & productie

Canon Nederland N.V.

Beeld

www.istockphoto.com

Deze uitgave is te bestellen via www.trimbos.nl/webwinkel met artikelnummer AF1398.

Deze factsheet is gemaakt in opdracht van het ministerie van VWS.

© 2019, Trimbos-instituut, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze opgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande toestemming van het Trimbos-instituut.

**ROKEN
INFOLIJN
0900-1995**

€ 0,10/min
+ de kosten van uw
mobiele telefoon